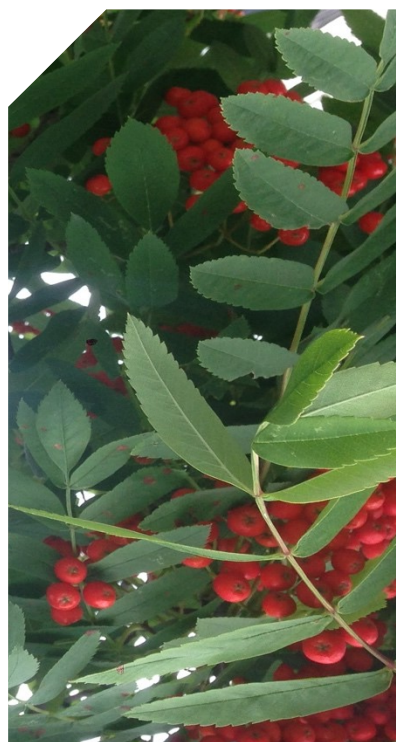

Forestillinger om nye typer fællesskaber – og deres liv i praksis

**AB
SALON**

PROFESSIONS-
HØJSKOLEN
ABSALON

En delanalyse fra
projektet
**Velfærdsinnovation
mellem Kommune
og Civilsamfund**

2022

Center for Ledelse og
Forvaltning

Indhold

Indledning	3
Kort om projektet	3
Virkningsforestillinger og etnografisk metode	4
Virkningsevaluering kort	4
Det videnskabsteoretiske grundlag	4
Fællesskaber og virkninger	5
Refleksioner over virkninger og kausalrelationer i projektets kontekst	6
Etnografisk undersøgelse kombineret med programteori som refleksionsredskab	7
Grundforestillinger i projektbeskrivelsen	8
Om materialet bag denne rapport	9
Forestillingen om mødesteder som rum for udvidet deltagelse i fællesskaber	10
Fleksibilitet i forhold til deltagelsens omfang og karakter	10
Åben 'subjektivering' – ikke at være reduceret til målgruppe, rolle og baggrund	12
Nye deltagerpositioner	16
Udvidede deltagelsesmuligheder – for hvem og hvornår?	20
Timing i forhold til livssituation	20
Grænserne for deltagelse	21
Udfordringerne i ideen om det åbne fællesskab	23
Opsamling: Forestillinger om fællesskaber og deres liv i praksis	25
Forskningsartikler og øvrige produkter fra projektet	27

Indledning

Denne rapport samler op på erfaringer og indsigter fra projektet Velfærdsinnovation mellem kommune og civilsamfund specifikt i relation til projektbeskrivelsens ambition om at bruge virkningsevaluering som afsæt for at undersøge forestillinger om og virkninger af fællesskabende aktiviteter i forhold til borgeres livssituation. Projektbeskrivelsen forudsætter, at der kan være en spænding mellem 'fællesskaber' som fænomen og effektevalueringsmetoder som fx virkningsevaluering – og fastslår, at dette projekt således også har som et delformål at udvikle og diskutere virkningsevaluering i fællesskabskonteksten.

I rapporten diskuterer vi først virkningsevaluering i relation til fællesskabelse – og peger på de mulige problemer og udfordringer det rejser at se på fællesskab med virkningsevalueringsmetodens briller. Dernæst adresserer vi den måde, hvorpå vi i praksis har samlet interessen for virkninger op i dette projekt. Vi kombinerer her et fokus på at undersøge grundforestillinger om fællesskaber med en mere åben etnografisk arbejdsmetode. I den resterende del af rapporten bruger vi forestillinger i programteorien til at rejse spørgsmål til det etnografiske datamateriale med særligt henblik på dét, der i projektbeskrivelsen er kaldt 'mødesteder'.

Kort om projektet

Projektet er afviklet i årene 2019-2022 og er finansieret af Velux fondens pulje Fællesskaber for Alle. Det er blevet til mellem tre parter: Professionshøjskolen Absalon, Slagelse Kommune og SYMB, som er en borgerinitieret socialøkonomisk virksomhed beliggende i Kalundborg. Projektet tilstræber at skabe 'relationsplatforme', der har færre indgangsbarrierer end de allerede eksisterende fællesskaber, fx på arbejdspladser og i foreninger/klubber, og som kan bidrage til at knytte nye typer borgere til disse fællesskaber – samt understøtte nye fællesskabers opståen. En central del af dette arbejde er at skabe, facilitere eller understøtte 'mødesteder', hvor nye typer af møder mellem borgere kan finde sted og nye deltagelsesmuligheder kan opstå. I denne rapport fokuserer vi specifikt på arbejdet med forskellige typer 'åbne mødesteder', der har det til fælles, at at mål og målgruppe ikke ligger fast på forhånd og at aktiviteter formes løbende af de deltagere, der aktuelt indgår. Vi analyserer materialet mhp. at identificere mønstre på tværs af de to kontekster – alle personnavne er ændret af hensyn til anonymitet.

Projektet tilstræber at skabe 'relationsplatforme', der har færre indgangsbarrierer end de allerede eksisterende fællesskaber

Rapporten er en del af projektets vidensspor som Professionshøjskolen Absalon står for, der bl.a. har til formål at uddrage viden om fællesskabelse mellem kommune og civilsamfund, som er relevant andre steder end i de to specifikke kontekster. Rapporten er ét blandt flere produkter fra projektet, der også omfatter en række forskningsartikler, fem podcasts, der som undervisningsrettet materiale kan indgå i kompetenceudviklingsforløb, og en kort publikation med praksisrettede erfaringer. I de øvrige produkter kan man også læse/høre om arbejde med fællesskaber, som knytter sig til en mere formåls- og målgruppebestemt ramme, hvor deltagere visiteres kommunalt, herunder Affald+ i Slagelse Kommune samt aktiviteter i Symb, der er etableret i samarbejde med Kalundborg Kommune. I forskningsartiklerne er bl.a. organiserings-, dynamikker omkring fællesskabets afgrænsning og den affektive/følelsesmæssige dimension af arbejdet behandlet mere dybdegående (se litteraturlisten bagerst i denne publikation).

Virkningsforestillinger og etnografisk metode

Virkningsevaluering kort

Virkningsevaluering er en tilgang til at studere effekt – altså lidt forenklet sagt en metode til at forfølge interessen for om og under hvilke omstændigheder der er et kausalforhold mellem A og B, typisk mellem en indsats eller aktivitet og et ønsket mål. Mens klassisk effektmåling hviler på et kontrafaktisk ræsonnement, hviler virkningsevaluering derimod på et mere processuelt ræsonnement. Det vil sige at man i klassisk effektmåling tilstræber at kunne fastslå effekter ved at sammenligne med, hvad der ville være sket med målgruppen, hvis ikke de havde været "udsat" for indsatsen, mens man i virkningsevaluering tilstræber at forstå ad hvilke veje indsatsen påvirker resultatet – og derigennem sandsynliggøre sammenhængen mellem indsats og resultat.

Her får man altså ikke et præcist mål for styrken af kausalrelationen som i en kvantitativ effektmåling – men en forståelse af hvornår og hvordan den opstår i en lokal kontekst. Kendetegnende for tilgange der bygger på processuelle effektræsonnementer, er at man indleder med at opstille de trin der forventes at koble en indsats til et ønsket resultat – en såkaldt programteori eller logisk model – og herefter forsøger man at belyse hvert enkelt led med data, der både kan være kvantitative og kvalitative. I dette projekt indgår i projektbeskrivelsen en model (fig. 1), som læner sig op ad tænkningen i programteorier og logiske modeller:

Fig. 1. Foreløbig hypotese bag metodeudvikling

Mens man i klassisk effektmåling har mere eller mindre veldefinerede grænser eller tommelfingerregler for, hvornår man har identificeret en kausalrelation mellem to led i en programteori, hviler virkningsevalueringen på et mere hverdagsligt ræsonnement, hvor man vurderer ud fra det samlede materiale om det er sandsynligt at noget i et konkret tilfælde har ført til noget andet. Det beror på den samlede vurdering af data, og er altså en mere helhedsorienteret kvalitativ vurdering. Data-indsamlingsmetoderne er bestemt af hvilke metoder, der er egnede til at undersøge det enkelte led og kan altså både være kvantitative og kvalitative.

Det videnskabsteoretiske grundlag

Klassisk effektmåling baserer sig på en række præmisser: at indsatsen er afgrænset og så præcist beskrevet at den kan gentages på samme måde, at der kan opstilles nogle entydige målbare

effekter for en nærmere afgrænset målgruppe og at der mellem indsats og resultat gemmer sig et generealiserbart årsagsvirkningsforhold, der kan afdækkes med en vis sikkerhedsmargen. Dette handler langt hen ad vejen om at forstå om og med hvilken styrke en indsats eller aktivitet påvirker et bestemt målbart resultat. Men i en velfærds kontekst er det ofte mere interessant at forstå hvornår og hvordan indsatsen leder frem til et bestemt resultat. Virkningsevaluering er en metode der især er formuleret i relation til dette behov for en mere kvalitativ og kontekstnær forståelse. Den blev især formuleret og formidlet af den danske evalueringsforsker Peter Dahler Larsen i 00'erne, siden har metoden fundet ind i kommuners og evalueringsenheders evalueringsrepertoire og -sprog. Metoden har visse ligheder med tilgangen "realistic evaluation" som er formuleret af de britiske evalueringsforskere Nick Tilley og Ray Pawson. En metodologisk grundpointe inden for virkningsevaluering er, at effekterne af en indsats vil være stærkt kontekst afhængige. Selv hvis indsatsen er implementeret korrekt, vil man se en variation fordi der findes virkende mekanismer som bliver udløst i nogle kontekster, og ikke i andre. Det er derfor kendetegnende at virkningsevaluering ikke kun spørger til om noget har en given effekt, men også for hvem og hvornår. Virkningsevaluering er her koblet til realistisk videnskabsteori/kritisk realisme, som er formuleret i opposition til positivistisk videnskabsteori.

Fællesskaber og virkninger

Vi kan forstå ordet 'fællesskab' som en særlig form for socialitet, der hviler på det Weber kaldte en 'vergemeinschaft' – tilblivelsen af sociale relationer, karakteriseret ved en følelse af solidaritet og at de involverede er emotionelt knyttede til hinanden. Vi har således med et fænomen at gøre, som på mange måder peger væk fra undersøgelse med udgangspunkt i positivistisk videnskabsteori. Selvom virkningsevaluering er formuleret i opposition til positivism, med fokus på kontekst og den kvalitative vurdering, kan man imidlertid stadig rejse kritisk spørgsmål ved, hvad det gør ved 'fællesskab' at tilgå det med den kausalinteresse, som ligger i et virkningsevalueringssblik.

Virkningsevaluering er som tilgang tænkt i en kontekst, hvor størrelser som 'mål', 'indsats' og 'resultat' er centrale. Man kan her argumentere for at 'fællesskab' er en mere flertydig og flygtig størrelse, hvor skellet mellem indsats og resultat ikke uden videre giver mening – eller hvor ordet 'indsats' i det hele taget er malplaceret, fordi det indeholder en udtalt præmis at nogen leverer en sådan indsats, mens andre er dem indsatsen skal 'virke på'. Men essensen i 'fællesskab', er netop at det er det vi er fælles om, der definerer samværet, snarere end rollerne som hhv. en der leverer/modtager en indsats – og at vi i fællesskabet netop kan overskride os selv, vores roller, livshistorier osv. Fællesskab er med andre ord pr definition et relationelt begreb og handler om det levede liv i sin helhed, mens effektmetoder – kontrafaktiske såvel som processuelle – typisk forudsætter indsatser med mere præcise, afgrænsede mål på individniveau.

Man kunne endda sige at selve ideen om, at fællesskabet skal tjene eksternt definerede formål kan diskuteres. Den tyske sociolog Ferdinand Tönnies (1964 [1887]) skelnede mellem fællesskab og samfund. Ifølge ham eksisterer et samfund i kraft af fælles formål, fx om at realisere bestemte økonomiske, kulturelle eller politiske mål. Fællesskab, derimod, eksisterer uden et erklæret formål og er baseret på en grundlæggende fornemmelse af fælles tilhør til en gruppe, et nabolag, en familie, et geografisk område, etc.

Refleksioner over virkninger og kausalrelationer i projektets kontekst

Projektbeskrivelsens ambition om at lade sig inspirere af en virkningsevalueringstænkning, har da også undervejs i dette projekt ført til kritiske diskussioner mellem deltagerne om, hvordan videnssporet skulle løfte virkningsevalueringens ambitionen uden at hælde barnet – dvs. fornemmelsen og forståelsen af fællesskabet – ‘ud med badevandet’.

En ting er at selve optagetheden af hvad der kommer først i kausalitetstænkningen bliver udfordret – og nogen gange meningsløs i fællesskabskonteksten: Er det Bentes facilitering af krea gruppen der får Hanne til at føle energi og blive ved med at komme, eller er det Hannes energi og interesse der sætter Bente i stand til at facilitere krea gruppen? Sådanne spørgsmål om hvad der ‘kommer først’ bliver netop nemt meningsløse i fællesskabskonteksten. Snarere end lineær kausalitet, er fællesskaber netop kendetegnet ved processer hvor mennesker, ting og steder konstituerer hinanden samtidigt og gensidigt – i fællesskabet bliver de til dét, de er *i og med* hinanden. At lede efter et entydigt årsags-virkningsforhold fører let på vildspor.

En anden ting er, at relevansen af at søge effekt viden om fællesskabet som en ‘indsats’ til at nå bestemte mål, hviler på den præmis, at aktører i fællesskabelse rent faktisk agerer på en retrospektiv viden om en sådan målforståelse. En sådan forståelse kan problematiseres ud fra projektets data. Dette spørgsmål behandles selvstændigt i en forskningsartikel fra projektet (Pallesen & Aakjær, 2022), der bl.a. problematiserer mål-middel-

tænkningen i relation til fællesskabelse og argumenterer for, at snarere end at være orienteret mod bestemte aktiviteter ud fra en retrospektiv viden, er aktørerne orienteret mod at bruge det, der nu engang er tilstede – og derudfra skabe deltagelsesmuligheder og aktiviteter. Det betyder at værdiskabelsen er lokal og midlertidig – men ikke tilfældig. Den er indlejret i små hverdagslige sammenkoblinger, som genereres ud af en fremadrettet ‘forestillen sig’ snarere end en retrospektiv viden – ud af en fornemmelse af mulighed.

Snarere end lineær kausalitet, er fællesskaber måske netop kendetegnet ved processer hvor mennesker, ting og steder konstituerer hinanden.

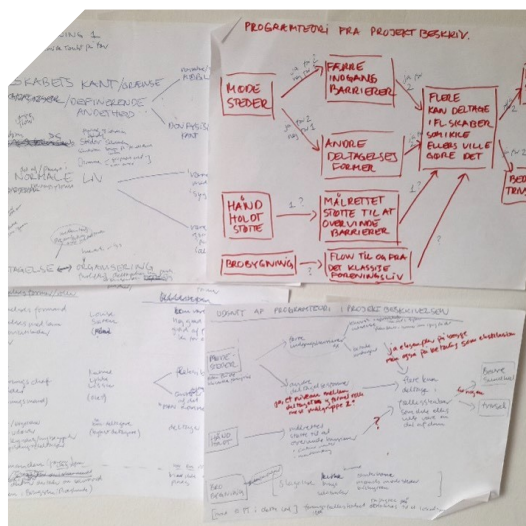
For det tredje kan man indvende, at virkningsevalueringens fokus på relationer mellem led i en programteori har som præmis, at disse led er entydige og kendte – og deres tilstedeværelse kan konstateres og af-/bekræftes med et udefrablik, mens fællesskab har en anderledes flygtig karakter som også er følelsesmæssig, kropslig og ikke altid sprogliggjort. Det sidste peger i retning af en etnografisk tilgang med et åbent udgangspunkt: En etnografisk tilgang betoner vigtigheden af “at være der” som vej til at skabe viden om det fænomen man har i fokus, hvilket også inkluderer at man på egen krop kan mærke fysiske og følelsesmæssige påvirkninger af udsagn, handlinger og materialitet/rum i den praksis man studerer. Der lægges her vægt på væsentligheden af at bygge på og bevare erfaringer som kvalitative helheder, inklusiv de emotionelle eller sansemæssige indtryk. Man kan sige, at der her ligger en vis spænding til effekttilgangen – ikke mindst den, der hviler på et positivistisk udgangspunkt: Et afsæt i etnografiske metoder indebærer, at man eksplicit forlader ideen om en forskerposition, som er udenforstående og objektiv i forhold til den studerede kontekst. Samtidig forlader man ideen om, at man er i felten med et specifikt fokus på at teste bestemte hypoteser. Forskeren er der først og fremmest, og erfarer det der nu engang sker – og genererer derudfra forståelsen af, hvad der er centralt i den studerede kontekst.

Tilbage står, at når projektet fra starten tænkte virkningsevaluering ind, var det naturligvis ikke ud fra et ønske om at reducere fællesskabet som fænomen – tværtimod handler projektet om at forstå mere om fællesskaber mellem kommune og civilsamfund ved at rykke tæt på og få en kvalitativ tykkere forståelse. Udgangspunktet var et ønske om at fastholde interessen for, hvad det betyder for mennesker at deltage – og en parathed til undervejs at stille sig kritisk undersøgende over for de antagelser, der ligger i projektbeskrivelsen. I det næste afsnit beskriver vi, hvordan vi har kombineret inspirationen fra virkningsevaluering og det etnografiske dataindsamlingsarbejde i dette projekt.

Etnografisk undersøgelse kombineret med programteori som refleksionsredskab

I dette projekt har vi lagt vægt på det element fra virkningsevaluering, der handler om at etablere en dialog mellem bestemte grundforestillinger og det empiriske materiale – og kombineret det med en etnografisk dataindsamlingsmetode. I denne proces har programteorien fungeret som et refleksionsredskab, snarere end som noget der entydigt styrede eller begrænsede vores opmærksomhed i det empiriske arbejde. Snarere end et redskab til at fokusere entydigt på at fastslå eller afvise bestemte kausalrelationer, har det fungeret som en figur, som vi indledningsvist brugte som refleksionsredskab mellem parterne i projektet – og efterfølgende tog frem og diskuterede de etnografiske data op imod.

Man kan sige, at programteorier altid er 'dummies' i den forstand, at de netop ikke er et forsøg på at beskrive, hvordan virkeligheden ser ud; en programteori er netop en forenklet hypotese, en påstand, som genererer og provokerer analytisk og praktisk tænkning om et materiale eller nogen forestående aktiviteter.

Figur 2:
I analyse-processen blev forskellige versioner af programteorier tegnet og brugt som refleksions-redskab

Programteorier er 'forsimplede' i den forstand, at de opstiller envejs-kausalforhold og afgrænsede indsatser, som i praksis ofte er svære at afgrænse entydigt. Men ved at holde fast i dette, kan programteorien netop også bruges som en 'provokation', der ved at sætte et ræsonnement på spidsen og forenkle det, hjælper os til at se, udfolde og diskutere grundlæggende tænkninger i relation til et empirisk materiale. Det, som fokus på programteori og hypoteser her gør, er at hjælpe med at holde fast i nogle tankefigurer og virkningsforståelser, som findes omkring en aktivitet. Med

andre ord: de kan hjælpe til at explicitere de udtalte grundforestillinger, der ligger bag aktiviteten. Netop fordi programteorien er simpel i den forstand, at den reducerer og antager, skaber den opmærksomhed om gængse, men ikke altid expliciterede forestillinger – og de blinde pletter de rummer.

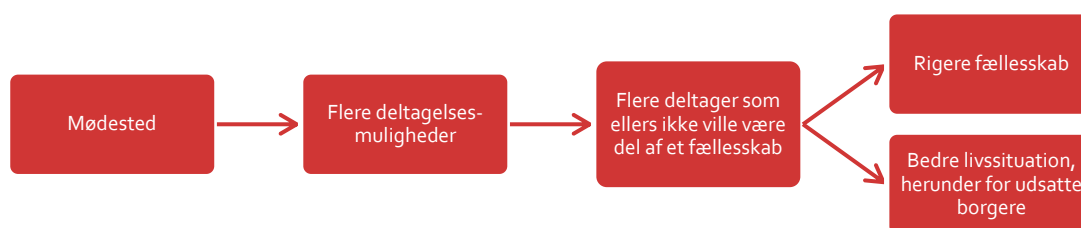
Vi er således gået frem på denne måde: Indledningsvist blev programteorien i projektbeskrivelsen udvidet og forskellige versioner blev diskuteret med de tre parter på et særligt programteori-seminar. Dernæst startede dataindsamlingen og fokus skiftede til en etnografisk tilgang, der lagde vægt på at 'være der', dvs. gennem interview, uformelle samtaler og deltagerobservation at erfare og forstå det, der foregik. Programteorien har derudover været brugt som refleksionsredskab i 'timeouts' undervejs, hvor der har været tegnet og diskuteret forskellige versioner som led i fælles analyseprocesser.

Frem for at programteorien styrer dataindsamling skridt for skridt med en intention om at man entydigt kan konstatere hvor 'kæden hopper af' – som det ofte formuleres i virkningsevaluerings-sammenhæng – bliver den her snarere en orienteringsramme før og efter dataindsamlingen (og i 'timeouts' undervejs). Der hvor vores brug af programteorien afviger mest markant fra en egentlig virkningsevalueringstilgang, er at vi ikke opererer på en præmis, om at kunne fastslå en kausalrelation (pilene) mellem allerede kendte størrelser (kasserne), men i stedet bruger programteorien til at forstå, fortykne og diskutere disse størrelser – og rejse spørgsmål til de forestillinger, den hviler på.

Grundforestillinger i projektbeskrivelsen

Programteorier har ofte en tendens til at vokse og blive uoverskuelige, når man arbejder med dem. Fordi verden jo ikke kan reduceres til faktorer og envejs-relationer – eller kasser og pile – bliver programteorier ofte mere og mere komplekse og vidtforgrene, når flere aktører med hver deres perspektiver involveres i arbejdet med dem. Men i forlængelse af ovenstående overvejelser kan man bruge en vildtvokset programteori som udgangspunkt for sammen at gå den anden vej og finde ind til den mest centrale grundforestilling – altså den hovedantagelse, tankegang eller grundidé, som flest mulige af de opstillede kasser og pile relaterer sig til.

I projektets kontekst kan man sige, at der bag alle overvejelserne ligger en helt central grundforestilling – ideen om at man, ved at etablere nye typer fællesskaber, kan øge sandsynligheden for, at flere deltager i fællesskaber, som ikke ellers ville gøre det – og at det er til gavn for både den enkeltes livssituation og fællesskabet som helhed. I den helt forenklede og forsimplede version (fig. 3) ser det altså sådan ud:

Figur 3: En grundforestilling om fællesskaber & deltagelsesmulighed

Vi kan bruge denne grundforestilling til at stille spørgsmål til det etnografiske materiale, der gennem interview og deltagerobservation er indsamlet fra mødestederne: Kan vi finde tegn på, at de mødesteder, som projektet har undersøgt i hhv. Slagelse og SYMB, giver anledning til anderledes/nye deltagelsesmuligheder for borgere i forskellig livssituation?

I det omfang og i de tilfælde, hvor sådanne kan konstateres, kan man endvidere spørge:

- I hvilken forstand og på hvilke måder kan man tale om, at der er tale om anderledes deltagelsesmuligheder? I relation til hvad opleves de som anderledes?
- Hvilken betydning har det i givet fald for deltagerne og hvilke udfordringer rummer det eventuelt?
- For *hvem* og *hvornår* er mødestederne en mulighed for deltagelse i et fællesskab? Hvad er eventuelt grænsen for deltagelse?

De undersøgte mødesteder er borgerinitierede, regelmæssige (ugentlige, månedlige) aktiviteter hvor borgere kan komme mere eller mindre 'fra gaden' og deltage i fx kreagruppe, litteraturklub, praktisk arbejde og kaffedrikning, der har en fysisk platform i hhv. SYMBs lokaler i en tidligere stationsbygning i Kalundborg og et gammelt boldhus beliggende i Slagelse Kommune. Den fysiske lokalitet i Slagelse er kommunalt ejet og understøttet, men arbejdet med aktiviteterne der ligesom i SYMB er borgerinitierede og bestemt af interesser hos deltagerne, er ikke en formel del af den kommunale organisation.

Om materialet bag denne rapport

Denne rapport er et delprodukt fra arbejdet i Absalons projektgruppe som led i projektets vidensspor. Rapporten baserer sig på interviews og deltagerobservation, der er foretaget i perioden januar 2019-januar 2021 af lektor, ph.d. Dorethe Bjergkilde, lektor Maria Hamilton Brown, lektor, ph.d. Lonnie Hall, lektor ph.d. Tine Murphy, docent, ph.d. Marie Aakjær samt docent, ph.d. Eva Pallesen. Eva Pallesen har udfærdiget teksten til denne rapport.

De særlige udfordringer, som Corona har udgjort for projektet i navnlig 2. og 4. kvartal af 2020, er behandlet i et selvstændigt notat og er ikke i fokus for denne rapport. Interview, der er gennemført i disse kvartaler, er foretaget pr telefon eller over Zoom.

Forestillingen om mødesteder som rum for udvidet deltagelse i fællesskaber

I det følgende afsnit fokuserer vi på i hvilken *forstand* og på hvilke *måder*, man kan tale om, at de mødesteder vi har undersøgt, er rammen for nye deltagelsesmuligheder. Vi identificerer på tværs af de to kontekster tre former for udvidede deltagelsesmuligheder, som materialet rummer eksempler på:

- Udvidede deltagelsesmuligheder forstået som *fleksibilitet i deltagelsens karakter og omfang*
- Udvidede deltagelsesmuligheder forstået som *åben subjektivering*, dvs at det er åbent hvem man er og kan blive som deltager
- Udvidede deltagelsesmuligheder forstået som *nye deltagerpositioner* med særlig betydning for borgere, der har udfordringer i bagagen

Fleksibilitet i forhold til deltagelsens omfang og karakter

Mødestederne i både SYMB og Slagelse Kommune er i vidt omfang organiseret rundt om en eller flere aktiviteter, og selve aktiviteten fylder en del i både interview og observationsmateriale. Men det er kendetegnende, at *hvad* aktiviteten præcist er, er mere lokalt og midlertidigt bestemt end i fx en idrætsforening, og ofte er der tale om aktiviteter man ikke kan 'gå til' i det etablerede foreningsliv på samme måde, som man går til kor eller badminton. Denne borger, som tidligere har været syg med stress, fremhæver rengøringen som den aktivitet, hun allermest holder af:

...og så er der noget, som jeg synes er forfærdeligt hyggeligt, det er fællesrengøring en gang om måneden, hvor vi mødes og huset summer af liv og virke. Vi prøver at gøre det pænt, og så spiser man sammen bagefter [Interviewer: rengøring plejer ellers ikke at være noget, man fremhæver som det hyggeligste?]. Det er så smadderhyggeligt, fordi du påtager dig en opgave, der bliver spurgt om, hvem tager det og det (..) og mens du går og gør det, så kan du høre, at der er nogen der går og griner, der er et leben af vriden klude og vand.

De helt almindelige praktiske hverdagsaktiviteter fylder en del i både observationer og interviews, og typisk kobles de, lige som i citatet oven for, sammen med kaffedrikning, fællesspisning, osv. Her beskriver en deltager, hvad mødestedet går ud på:

Jamen der flækker vi brænde og rydder lidt op og tømmer affaldsspande. Og så var der et træ der havde det dårligt, så det fældede vi her sidste fredag. Og så klipper vi grene fra brombærbuske (...) i stormvejr så flyver de der grene ud på banerne – og det er sådan almindelig oprydning. Og så når vi er færdige med det, så sætter vi os ned og får en kop kaffe. Og får snakket lidt om, hvad der er sket i løbet af ugen, og der er altid nogen, der har en nyhed, eller lidt om hvad der rører sig i lokalområdet. Og ligeledes hvis man har et eller andet problem eller en udfordring (...) det kan være et brev eller en henvendelse fra nogen myndigheder eller nogen fremmede selskaber, som man ikke helt forstår.

At drikke kaffe, at løse en praktisk opgave sammen og at hjælpe hinanden med små hverdagsagtige spørgsmål, er nogle af de ikke-på-forhånd-definerede aktiviteter, der går igen i både observationer og interview. I denne kontekst af hverdagslige aktiviteter, er deltagelse ikke nødvendigvis noget man forpligter sig på i en lang tidshorisont. Man kan godt være deltager uden man helt ved, hvad man vil, eller uden at binde sig til præcist hvornår man kommer igen og med hvilket formål, som i denne observationsnote fra en tirsdag formiddag i mødestedet:

Det er Poul, der siger hvad der skal gøres – og så gør vi det, siger Jens. Så kommer Ivan forbi med en rød plastikdunk. Det er benzin fra kommunen. Kommunen leverer det hos Ivan, som så tager det med til Mødestedet. For de kan jo ikke bare sætte det uden for Mødestedet, hvis der ikke lige er nogen. Ivan går igen. Han skal opereres snart og har ikke lige tid til at blive der i dag. Stemningen dykker lidt. Det er Ivan og Poul der står bag alt det her, siger Jens. Søren kommer forbi med sin hund. Er der en kop kaffe? Han sætter sig. Jens og han taler om cykling, de cykler begge to. Poul cykler ikke. Han spiller heller ikke fodbold. Det har aldrig interesseret mig, jeg er mere til teknik. Søren kommer ikke rigtig i mødestedet, men vil gerne på sigt komme der. Som det er nu, stikker han bare hovedet forbi.

Så selvom aktiviteten står i centrum, er det på en anderledes måde end i fx en fodboldklub eller et kor. Det sidste kan det være lidt sværere at dumpe spontant ind i, hvis man ikke deltager i den aktivitet, der står i centrum for fællesskabet. I mødestedet er det derimod muligt at komme uden at kunne deltage i den aktivitet, der står i centrum den pågældende dag:

ja, altså, du godeste, altså så har der været nogen gange, så er der en, der har haft et dårligt ben eller en dårlig ryg. Så er de bare gået med. Og så når vi laver noget, så arbejder de jo ikke... men kan snakke og have det hyggeligt. Og hvis man laver det, hvad man nu ellers kan og hvis det bare er at samle en lille gren op, så ...der er ikke nogen krav til fysikken og hvis fysikken ikke er til andet, ikke er til mere end at tale sammen, så er det fint.

En ringere fysisk formåen er her i mindre grad en indgangsbarriere. Netop fordi aktiviteten kan gradbøjes (fra at 'flække brænde' til 'at samle en gren op'), betyder sygdom og fysisk svaghed ikke nødvendigvis, at man kun er tilskuer. En borger, der tidligere har haft en periode med stress og depression, der gør at hun indimellem bliver hurtigt træt, fremhæver fleksibiliteten i hvor meget energi og tid man lægger som afgørende for, at hun er gået med i en ny aktivitet:

Det her, der kan man bruge mange eller færre kræfter (...) jeg er ikke kreativ, jeg er bestemt ikke kreativ, men nu er jeg så gået med i noget, der hedder mal og tegn (...) det er sådan, man har selv sine ting med. Og øh, hvis jeg kan holde to timer, så er det det. Så siger jeg 'nu gider jeg ikke mere, nu går jeg hjem'.

Men fleksibiliteten kan også handle om måden, man deltager på. Denne borger, der har startet en litteraturklub som en del af et mødested, understreger som noget af det særlige ved denne klub, at der ikke er nogle særlige forventninger til, hvordan man skal forholde sig til eller tale om det, man har læst:

Du er ikke forpligtet, og du skal heller ikke sige noget klogt om den (bogen). Altså og det føler jeg lidt måske de her andre klubber, at så kommer du og så skal du vise dit intellekt, eller du

skal have læst det på en bestemt måde eller vide noget om forfatteren, og det er ikke der, vi er.

Hun nævner, at man godt kan være med uden at læse bogen. Faktisk kan det nogen gange sætte noget andet i gang i forhold til samværet:

Jeg kan se, at når ingen af os har fået læst bogen, så snakker vi faktisk længere end når vi har en bog vi starter med. Det er meget skægt.

Der kan vel at mærke være mange grunde til, at man ikke får læst bogen – det behøver ikke kun at handle om sygdom eller svære livsomstændigheder:

Det er uforpligtende – altså du har jo ikke meldt dig, du behøver heller ikke at læse bogen, men du er velkommen til at være der ik. Jeg havde også en, men hun blev så gravid, altså vi har jo haft flere ik', men hun blev så gravid og fik ikke læst bogen.

Dette, at man kan være deltager uden at deltage i den aktivitet, der står i centrum, ser vi også genspejlet i materialet fra deltagerobservationer fra aktiviteterne – eksemplificeret i denne observationsnote fra en krea-gruppe:

Der kommer en kvinde ind i rummet. Hun sætter sig, men hiver ikke noget strikkesøj frem. Hun kommer fra lægen, kan ikke strikke for tiden, hun har [navn på sygdom] og desuden et forløb med behandling for noget, der har et navn, jeg ikke kender, men som jeg forstår er [navn på sygdom]. Hun sidder der resten af tiden og er med i samtalen, men arbejder på intet tidspunkt med strikkesøj eller andet. Der opstår en længere snak om sygdomme, nedslidthed og det, ikke at kunne det man plejer fysisk.

Snakken om sygdom foregår vel at mærke, mens de øvrige deltagere strikker videre. Sygdom kan altså godt fylde midlertidigt som et tema, så længe det kan kombineres med det samvær, som har aktiviteten i fokus. Vi ser generelt at samværet og samtalen bevæger sig ind og ud af deltagernes livshistorier og de praktiske og faglige detaljer i den specifikke aktivitet. Det sidste er en form for konstans, som samtalen drejer rundt om og jævnligt finder tilbage til – som i denne observationsnote senere fra samme gruppe:

Hun sætter sig, og de har en lang snak om garn og udregning af garnforbrug. (...) bagefter fortsættes snakken om garntyper og udregning af garnforbrug i lang tid – måske en time!

Åben 'subjektivering' – ikke at være reduceret til målgruppe, rolle og baggrund

I projektbeskrivelsen finder vi den grundforestilling, at fællesskabet er ramme for at overskride individuelle livshistorier. Ideen om det åbne fællesskab har altså også her en anden dimension, som ikke kun handler om åbenhed i betydningen 'let at komme ind i', men også om åbenhed i betydningen at det er (mere) åbent, hvem du er, når du kommer i mødestederne – det man kunne kalde 'åben subjektivering'. Netop dét, at det ikke på forhånd er entydigt bestemt *hvem* du er eller

hvem du skal *blive til*, når du kommer i mødestedet i Slagelse Kommune eller i aktiviteterne i SYMB, ser vi, at deltagere begge steder fremhæver som vigtigt for deres deltagelse.

Du kommer som dig og du er 100% dig, og du skal ikke være noget, du skal heller ikke blive til noget. Du skal bare være. Og nogle foreninger har jo et formål med at forandre: 'vi skal forandre folk' eller 'vi skal udvikle folk'. I gymnastikken, jamen vi ønsker at forbedre noget, noget bevægelse, altså højne noget levestandard, vi har alle sammen sådan et eller andet formål, der er meget højtragende, men tænk nu hvis man havde noget uden formål. Og det, jeg tror det er derfor, vi ikke har et formål, men vi er et formål.

Man kan altså sige, at mødestederne adskiller sig etablerede fællesskaber eksempelvis på arbejdspladser eller i dele af foreningslivet ved, at de ikke er organiserede rundt om et formuleret formål eller bestemte udviklingsmål – fællesskabet er snarere i sig selv formålet, som denne deltager siger. I denne forstand er det mere åbent, hvem man er og bliver til, når man kommer. Så selvom aktiviteten står i centrum for samværet, er der hele tiden i baggrunden en eller anden fornemmelse af 'noget andet' som det væsentlige:

Fordi det handler jo ikke om at strikke når man mødes, det handler jo om alt muligt andet. Det er det samme, når jeg mødes med min litteraturklub, det handler jo ikke om bøgerne. (...) Og så snakker vi altså selvfølgelig om den bog, vi har læst sådan, men ikke analyserende, og så snakker vi om hinanden og med hinanden, (...) det er jo vores historie vi fortæller. Altså det der med, hvad skete der for en måned siden, hvordan er det gået altså. Det handler jo ikke om bøger, og det handler jo heller ikke om at strikke, og det handler jo heller ikke om at gøre gymnastik, og det handler ikke om noget som helst andet end at blive set som det menneske du er, der hvor du er lige nu.

Flere borgere taler om det 'formålsløse' i fællesskabet som noget centralt for, hvad et mødested er:

... Men jeg tror også han er i det på en anden måde, fordi han kan lide at være der altså. Der er ikke sådan en skarp dagsorden, der skal holdes eller nogle regler eller nogle vedtægter eller et eller andet. Der er ikke et formål, tænker jeg.

Men samtidigt med at fællesskaberne afgrænser sig fra det regel- og formålsbestemte, fremhæver deltagerne også, at relationerne i mødestederne netop også adskiller sig fra privatlivets domæne. Flere interviewpersoner sætter ord på hvordan fællesskabet i mødesteder adskiller sig fra private relationer og venskaber. Denne borger fremhæver at man kan...:

...dele nogen ting, som du måske ikke skal have følelser med i på den måde, som du har, når du deler det med din familie eller dine nærmeste, eller nogen, der kender dig i lang tid. Men vi opnår jo en fortrolighed som voksne mennesker på en anden måde, når vi mødes i frivillighed eller med nogen interesser, som interesserer os.

Der er her en pointe i, at mødet ikke foregår i et privat hjem, som også handler om, at man ikke bliver sat i bås med det, der præger hjemmet, fx rod eller uorden:

Vi er i sådan en zone af, at vi jo bare er sådan nogen private mennesker, der mødes og vi kunne reelt sidde hos hinanden, men det er jo lige præcis det, vi ikke vil. Fordi så bliver det en

konkurrence på, hvem der er den bedst værtinde ik. (...) så vi mødes på et neutralt sted, hvor det er uforpligtende altså. Og det er med vilje, for vi kunne sagtens køre til hinanden på skift – men så lige pludselig så står man jo der og har den der, så skal der være kaffe og så skal der være støvsuget, og så skal der være rent, og så skal der være det ene og det andet (...) så er det rammen og formen, der lige pludselig bliver det vigtigste og ikke bare det at være. Og når vi mødes sådan et neutralt sted, hvor vi bare kommer, så kan vi sgu have vasketøj i hele stuen derhjemme, det rager jo ikke nogen, altså hvordan vi kommer, eller om vi roder eller har rod i privat...(...) man mødes ude, fordi så lægger du privatpersonen væk, men du kommer også som en privatperson, men du kommer med det, du har lyst til at vise, men samtidig har du mulighed for at åbne op, hvis der er noget, du gerne vil vise ik'. Men vi accepterer, hvis du ikke har lyst til at vise noget som helst. Så snakker vi bare om den der skide bog, ik'.

Bemærkelsesværdigt nok, er det hjemlige her ikke fravær af ramme og form, men tværtimod det der kan betyde, at rammen tager over og indsnævrer, hvem du er og hvad du kan blive til, fordi du risikerer at blive sat lig med det slags liv, som dit hjem udtrykker (fx rod, vasketøj). Når man derimod mødes på 'neutral' grund, kan man forholde sig mere frit til, hvad det er for en version af sig selv, man vil bringe ind i fællesskabet, og også vælge, at man ikke har lyst til at 'vise noget som helst'.

Dette, at det er mere åbent, hvem man er eller bliver til, er centralt for flere af interviewpersonerne. En borger, der har haft en svær periode som vedkommende oplever at være ved at lægge bag sig, kontrasterer fællesskabelse i mødestederne med målgrupperettede tilbud i kommunalt eller folkeoplysningsregi, som er særligt etableret med henblik på psykisk sårbare borgere:

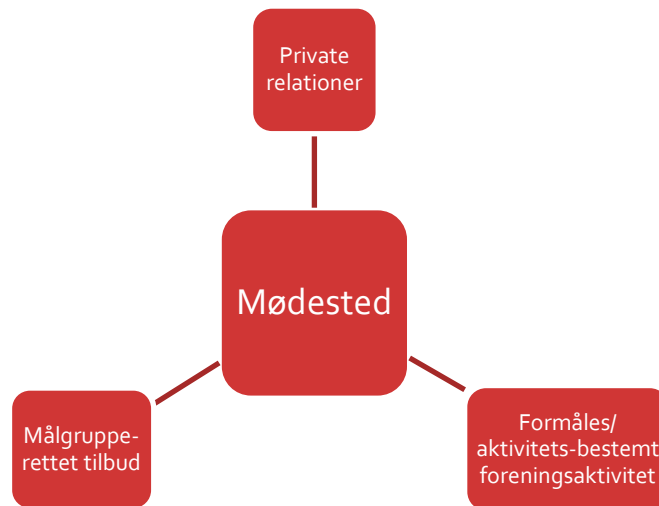
Jamen jeg har jo selv været rigtig, rigtig syg og dårlig. Så har jeg gået på noget der hed [navn på kommunalt tilbud] for psykisk sårbare. Og der kom jeg ude tit, og man kunne lave nogen ting, der kunne man også gå til forskellige ting. (...) Og så gik jeg til [aktivitet] på [navn på aftenskoletilbud], hvor de havde et hold for sårbare personer. Men lige pludselig synes jeg bare ikke, at jeg passede dertil. At jeg havde det så godt. Og jeg havde også bare lyst til at være sammen med nogle normale mennesker. [Interviewer: og hvad er normale eller....?] ja det er nogle, der ikke kun går hjemme. Og så mødes og sidder kun og drikker kaffe og ryger cigaretter og snakker om, hvad de fejler og det ene og det andet og den slags. Jeg ved godt, jeg fejler også noget, og jeg må også prøve at overskride grænser og alt muligt. Der blev jeg nødt til at gøre nogen ting og ruske op i mig selv (...) så jeg vil gerne ind, hvor folk de har noget at snakke om. Altså noget mere. Debat (...) nogle der oplever verden også udefra på en anden måde end bare lige et sted, hvor de samles. Der på [navn på tilbud], de var ikke så meget ude i verden og opleve noget, fordi det tør de ikke – kan godt forstå, de heller ikke tør, når de nu har det så dårligt – så det er ikke noget med. at jeg ser ned på dem eller noget.

I denne borgers fortælling er det altså en pointe, at hun i dette fællesskab ikke kun møder folk, der er i samme situation som sig selv, men netop nogen, der har andre erfaringer og taler om andre ting, har andre livshistorier, perspektiver, osv. Opløsningen af målgruppetænkningen ligger også i, at det kan skifte om man er en deltager, der hjælper andre eller en, der har brug for andres hjælp:

For eksempel er det en, der har haft det dårligt her i en periode (...) så bliver jeg ved med at skrive en gang imellem til ham. Jeg ved godt, han ikke skriver tilbage, men han modtager mine beskeder nu, så jeg sender nogle billeder til ham og sådan noget. Og det har han også

selv sagt, nu er han blevet frisk igen, det er han rigtig glad for (...) Selvom jeg vidste, at han ikke orkede at få besøg. Af mig eller noget, så sendte jeg dem bare alligevel. Fordi du ved godt, at han ville blive glad for det [Interviewer: er det fordi du selv har været i samme situation?] måske. Jeg er i hvert fald rigtig omsorgsfuld for andre mennesker, som også har det dårligt.

Vi ser altså forskellige eksempler på, at mødestederne i de to undersøgte kontekster opleves at være anderledes former for fællesskaber, der adskiller sig fra etablerede fællesskaber som fx dem, der findes på arbejdspladser og i foreninger, bl.a. ved at rammen er mere 'ufærdig'/formålsløs, og at aktiviteter er mere midlertidigt fastlagt, men også adskiller sig fra private relationer ved, at de er (tilstræbt) tilgængelige ude fra og foregår på 'neutral' grund. Og for det tredje, adskiller fællesskaberne sig fra offentlige tilbud til udsatte, ved ikke at operere i målgrupper eller afgrænse fællesskabet ud fra den livssituation, deltagerne er i. I denne forstand kan man sige, at fællesskaberne i mødestederne ligger i et ikke færdig defineret sted 'imellem' nogle institutionaliserede fællesskaber, men i en form for ny midte, der er mindre fast defineret (fig.4).

Figur 4: Mødestederne i et ikke fast defineret sted 'imellem' institutionaliserede fællesskaber

Selvom der findes forskellige virtuelle platforme i begge kontekster, tillægges den fysiske tilstedeværelse og den kropslige erfaring i fællesskabet en central betydning af flere deltagere:

Hvis mødestedet ikke var der, så ville jeg mangle et netværk. Og så ville jeg mangle en social kontakt i gammeldags forstand, fordi der er, altså jeg tror, der er nogle få af os der er på Facebook, men bruger det ikke rigtigt. Men at man kan sidde og tale, snakke sammen over en kop kaffe, ja jeg har behov for at kunne aflæse kropssprog for at forstå, hvad folk de siger. Det er værdifuldt for mig.

Generelt rummer materialet forskellige eksempler på, at materialitet, sted og geografi har en betydning. Dette er behandlet selvstændigt i flere af artiklerne fra projektet (se litteraturliste bagerst i denne publikation).

Nye deltagerpositioner

I materialet ser vi tegn på, at selve dét at aktiviteten er mere lokalt og midlertidigt bestemt, skaber nogle nye deltagerpositioner. I citaterne oven for så vi, at det 'at kigge forbi' bliver en mulig deltagelsesform, der indebærer at man godt kan deltage, selvom man ikke er med i aktiviteten (fx strikke, læse bog), eller at man kan deltage med et meget lille bidrag til aktiviteten (samle en gren op), eller i et tidsmæssigt meget lille spænd ('kigge forbi'). Man kan komme forbi, uden at vide præcis hvad man vil deltage i, eller hvornår man kommer igen, men med en intention om at komme i fremtiden.

Flere deltagere fremhæver dét, at man selv er med til at forme, hvad stedet er eller skal blive til, som det, der er afgørende for, at de deltager – men også for den betydning deltagelsen har for deres livssituation: En deltager fremhæver 'det ufærdige' ved SYMB som det, der for hende adskiller det fra de fællesskaber, hun ellers kommer i:

Jeg har været med i filmklubber og fællesspisning (...) og det er alt sammen meget godt, men det er noget, der er færdigt. Det er arrangeret, når man kommer, og man har ikke nogen indflydelse på forløbet (...) det er bare sådan og så kommer man og ser en film og spiser sammen, og så går man hjem. Det her kræver noget mere ... og et engagement. En villen det her. Og jeg er blevet fanget ind i det, så nu er jeg også begyndt, hvis jeg har gæster og vi skal omkring i Kalundborg, så lukker jeg dem ind og viser dem Symb. Fordi det er ligesom mit lille barn, som skal vises frem, og jeg er jo ikke med i hverken bestyrelse eller noget, jeg er bare et menigt medlem, men jeg synes det er mit. Altså lige så meget som det er alle de andres, der deltager.

Det, at det ikke er 'færdigt', skaber her et rum for deltagelse, som denne deltager ikke oplever er tilstede i de andre aktiviteter, hun har været en del af. Citatet illustrerer noget, vi ser andre steder i materialet: i de mere løst koblede og 'ufærdige' aktiviteter opstår der en ny deltagerposition, hvor man ikke behøver vælge mellem på den ene side at tage styringsansvar (fx bestyrelsesmedlem), og på den anden side at være én, der alene kommer og deltager i det, andre har organiseret. Mens det første kræver, at man kan tage et langsigtet ansvar på sig, der kræver en regelmæssig indsats, har det sidste ikke den samme betydning for identitetsformning og tilhørsforhold – det skaber ikke samme 'fornemmelse af mulighed' ('man kommer ikke igang på det', som en deltager siger). I fælles aktiviteter i SYMB eller i Mødestedet i Slagelse kan man være med til at forme noget uden at tage en bestyrelsespost eller instruktørrolle på sig – man kan gå lidt mere gradvist ind i det, og prøve sig frem i forhold til en initierende rolle, som denne tovholder udtrykker det:

Du binder dig kun op på det, som du siger, nå men det vil jeg gerne bruge kræfter på. Men samtidig så har du muligheden for (...) at sætte noget nyt i søen, når du føler, du har lyst til det.

Det er blandt andet i rollen som tovholder og praktisk hjælper for en aktivitet, at denne 'midterposition' mellem formelt ansvarlig og menig deltager udfolder sig. Denne deltager beskriver sin rolle som tovholder sådan:

Jeg kommer jo og åbner og er ligesom tovholderen, og jeg er ligesom den, der er drivkraften. Og det ved jeg, det er min, jeg skriver ud til dem, nu skal vi mødes, nu er der møde (...) hvis der så sker et eller andet, så er det mig, der skriver ud til dem. Og sådan ligesom er tovholder på

det hele. Og jeg kender jo også – jeg ved hvordan man koger kaffen, alt det der, jeg rydder lidt op efter de er gået og sørger for det bare er i orden ik. Det er jo ikke fordi det er nogen store ting, men det er jo de der små ting, der bare... så de kan møde ind, vi er sammen, vi laver det vi gør, og så stopper vi. Og det handler jo bare om, at jeg skal have det store overblik.

Det er kendetegnende for disse 'midterpositioner', at selvom de ikke indebærer at man binder sig til et formelt langsigtet ansvar, er man på den anden side med til at facilitere andres deltagelse. Det er ikke de 'store ting', men samtidig er det det, der gør at 'de andre kan møde ind'. Det er kendetegnende, at der er flere af dem, der tidligere har været i en svær periode eller har en eller anden form for udfordringer, også varetager disse 'midterpositioner'. En deltager fortæller:

Jeg fik stress og voldsomme depressioner på et tidspunkt, fordi jeg har været så presset i livet. Jeg var alene med to små børn, hvor den ene er kronisk syg (...) så derfor stoppede jeg på arbejdsmarkedet. (...) nu er jeg jo på [aktivitet] hernede, som tovholder på det, og jeg er tovholder på [aktivitet] en gang om måneden, og så er jeg mentor for en kvinde. Jamen jeg føler bare, at det er nogle venner, jeg har fået hernede, som jeg også kan hygge mig med. Så jeg synes bare, at de alle sammen er rigtig søde og interesserede i en, og jeg er også interesseret i at høre deres historie.

Det kan også være i rollen som mentor for andre, at man tager et særligt, men mere fleksibelt ansvar på sig:

jeg er jo mentor for en, som skal ud og lære at komme ud blandt mennesker. Og lære dansk igen. Hun er indvandrer og hun kommer da. Men hun laver ikke noget, hun sidder bare og kigger (...) dagen inden der besøgte jeg hende og snakkede med hende, hvordan hun havde det, og så sagde jeg, at [navn] savnede hende og de andre. Og så kom hun og 'ih hvor var det dejligt at se dig' sagde [navn], og så var hun glad. Og så fik jeg placeret hende også et sted, hvor hun ville føle sig tryk, og sagde 'du kan sidde her'. Så sad hun ved siden af en, hun godt kendte.

En tovholder/initiativtager til en aktivitet beskriver og kontrasterer den position, hun har, til det at være spejderleder:

Det betyder rigtig meget, altså det er jo en glæde, det er det jo. Det er ikke en sur pligt eller noget. Det kan det godt blive nogen gange, altså jeg har været med i [navn på forening] som leder, altså der kan man godt 'ah skal man nu afsted ik', men det her er jo også noget man kan slappe af i, det er en aktivitet jeg slapper af i. I de andre projekter [som leder] der står jeg jo fuldstændig som tovholderen, og hvis jeg ikke gør noget, så sker der ikke noget. Det er jo den der anden frivillighed, der ligger i det, hvor det kan gå hen og begynde at tage nogen kræfter, du ikke har. Er du spejderleder, så står du jo med nogen børn, og du skal planlægge nogen aktiviteter. Du står med et reelt ansvar, fordi hvis du kommer og møder tomhændet op, så sker der bare ikke noget den dag, for der er ikke andre, der byder ind.

Lige præcis dét, at man kan være med til at forme og betyde noget for andre, uden at man er den, der står der alene med et ansvar og altid skal være den, der står forrest, forbindes med frirum snarere end pligt:

(...) litteraturklubben er for mig jo også et frirum, fordi jeg skal jo også – det er det samme, vi skal alle sammen læse den samme bog. Det er ikke kun mig, der skal sidde og læse den og fortolke den eller genfortælle den eller formidle den på nogen som helst måde. Hvor som spejderleder eller [navn] så er det jo mig, der går ind og læser om det og formidler det, der skal ske.

Det er afgørende for flere tovholdere/aktivitetsansvarlige, at deres rolle som medformere og initiativtagere er vejen til et fællesskab omkring en opgave, og ikke til et ensomt ansvar. Det tillægges værdi, at man ikke behøver at stille sig til rådighed for at være en, der altid står forrest og som de andre følger, men at man kan få lov at medforme og facilitere andres deltagelse og samtidig være en del af fællesskabet.

[mødestedet] er anderledes, fordi det ikke er en forening på den måde, hvor du skal gå foran og har nogen medlemmer, der følger dig. Men at du møder op og er en del af det. Jeg tror, at [navne på to initiativtagere] føler, at de er ligeså meget deltagere, altså at de er på lige fod med dem, der er der.

Det er det, der holder engagementet, at man forbliver en del af fællesskabet, når man tager en særlig rolle på sig:

Og det tror jeg måske er det, der dræber rigtigt mange ildsjæle, fordi de lige pludselig bliver (pause)... de er ikke med i det, vel altså. De er ikke en del af fællesskabet, og derfor er der forskel på fælles frivillige klubber og fællesskaber – og hvor du er i det fællesskab.

En borger, der tidligere har oplevet en svær periode og nu står uden for arbejdsmarkedet, beskriver betydningen af at være deltager i en bidragende rolle sådan:

Det gør, at jeg føler, at jeg er med i noget, jeg er... Og jeg kan være med til at skabe noget. Det er nok den vigtigste grund til, at jeg overhovedet er her. Det er det med, at det ikke er et færdigt koncept, man bare kommer og deltager i det ene eller det andet eller det tredje. Du er selv med til at udforme, hvordan skal det være. (...)

Adspurgt om det lige så godt kunne have været en badmintonklub, hun tog ned i en gang om ugen for at møde nogle andre, svarer hun 'det kommer du ikke i gang på'. Flere af de deltagere, som er kommet ud af en svær periode, fremhæver det 'at komme i gang' som den væsentligste betydning, deltagelse har for deres livssituation:

jamen jeg gik jo bare herhjemme, fordi jeg er på førtidspension på grund af at jeg har [en diagnose], altså sådan i perioder havde jeg nogle venner, men det var jo druk og fester og sådan noget. Så lige pludselig så vågnede jeg op og tænkte 'ej det gider jeg simpelthen ikke mere'. Og de kom alligevel aldrig hjem og besøgte mig alligevel...og så er jeg jo et kreativt menneske, jeg vil gerne have nogen at være sammen med og lave noget (...) nu er jeg jo på [aktivitet], som tovholder på det, og jeg er tovholder på [aktivitet] en gang om måneden

Udvidede deltagelsesmuligheder – for hvem og hvornår?

Timing i forhold til livssituation

I materialet ser vi eksempler på, at deltagere, der har været igennem eller er på vej ud af en svær periode, samler de nye deltagelsespositioner op. Vi ser samtidigt, at det især er dem, der tillægger de anderledes positioner betydning for deres deltagelse – både det, at man kan deltage med et lille bidrag, og at man kan tage en tovholderrolle op, hvor man er med til at forme aktiviteten, uden at tage et langsigtet ansvar på sig. Det er deltagere, som måske er i fare for eller har været i langvarig eksklusion, men ikke er det aktuelt.

Det ser således ud til, at de anderledes deltagelsesmuligheder har en særlig betydning for denne gruppe. Der kan her være en pointe, der handler om timingen af, hvornår man er klar til at få noget ud af deltagelse i denne type fællesskaber:

For en del år siden fik jeg et alvorligt stress nedbrud, og det tog rigtigt, rigtigt lang tid, som jeg brugte derhjemme isoleret alene, fordi jeg kunne ikke rumme andet. Og så begyndte jeg så småt at komme ud og lave lidt og måske er det bare tiden, der var den rigtige i forhold til det her. Men det er nu, jeg først synes, jeg har kræfterne, eller at jeg får kræfterne til at være med og virkelig profiterer af at være med i det her. At det optager mig, nu er jeg jo ikke på arbejdsmarkedet mere, men det optager på den måde, at jeg har lyst til at bruge både tid og kræfter hernede, fordi jeg befinder mig godt. Der er sådan en god stemning her.

Det er altså ikke nødvendigvis bare sådan, at først har man det svært, og så deltager man og så får man det bedre. Man kunne ud fra dette eksempel snarere sige, at for at profitere af at deltage, skal man allerede have lidt kræfter – for dermed kan man være med i det aspekt, der handler om at forme og skabe – og det er netop det, der har en betydning for identitet og tilhørsforhold. Og i dette eksempel er det dét, som tillægges en betydning i forhold til at fortsætte og konsolidere en udvikling, der allerede er startet – i dette tilfælde at komme ud af og videre fra en sygdomsperiode. 'At komme i gang' indebærer, at man i et eller omfang er med til at forme, og det skal man være klar til, fremhæver en deltager, der tidligere har haft stress:

Det her, der kan jeg bruge mange eller færre kræfter, men jeg synes det kræver en form for involvering, som er god for mig nu. Det kan godt være, den ikke havde været god for tre år siden, fem år siden. Og også i forhold til det her jeg siger med, at jeg skal ikke ud i sådan nogle situationer mere, hvor alting er for meget. Så jeg kan sige, 'nå, men jeg vil påtage mig den opgave' og 'så har jeg det og det og det', og så siger jeg, at 'så er det ikke mere nu'. Så altså det er vigtigt for mig at kunne mærke efter og ikke gøre mere, end jeg rent faktisk kan.

Vi ser også eksempler på, at andre deltagere er bevidste om, at det har en betydning for nogle af de andre deltagere, at de netop er med til at forme noget og ikke kun indgår i det, som andre har organiseret:

[navn på medtovholder] hun skal være der, fordi hun er ligesom en del af det, der står for det. Altså alle har jo et behov der skal dækkes ik, og så er det ligesom hende, jeg rådfører mig med.

Det har hun brug for i hendes liv, at hun er en del af noget ledelse på en eller anden mærkelig måde.

Grænserne for deltagelse

Men materialet peger også på, at 'åben' ikke i praksis betyder, at det er lige let for alle og enhver at deltage – eller at fællesskabet altid lever bedst i åbenhed. Deltagere med svære sociale eller personlige problemer kan opleves at udgøre en udfordring for aktiviteterne og de øvrige deltagere:

...hvis man har det psykisk rigtig, rigtig dårligt, så man ikke fungerer og sidder og siger nogle underlige ting. Det, der gør de andre urolige, har jeg prøvet.

Der er her en udfordring, der handler om at mødesteder skal være et fællesskab, hvor man kan være med, også når man har sociale eller personlige problemer – men samtidig undgå at det bliver et sted, der opfattes som målgrupperettet mod udsatte borgere – og dermed miste den særlige position og funktion *imellem* det private og det målgrupperettede, som blev illustreret i figur 1.

Nogle sårbare kommer ind, men bliver ikke fastholdt:

Der har været en pige (...) som også er en lidt skrøbelig pige, var kommet herind og hun syntes at dem der var her, de ville slet ikke snakke med hende.

Der kommer nogen, som er ret plagede af stemmer og sådan nogen ting ikke. De kan ikke være her i så lang tid. Så de kommer sådan ind og ud.

Det handler ikke nødvendigvis om, at man som tovholder ikke personligt kan rumme de svære vanskeligheder, en deltager måtte have – men kan også handle om, at man som tovholder pludselig også står med et ansvar for hvad andre, herunder dem, der befinder sig i en sårbar position eller for nylig har oplevet at være i en sårbar position, kan rumme:

Jeg har haft nogle udfordringer på [navn på aktivitet], fordi der kommer jo forskellige slags mennesker, man skal kunne rumme. Nogle er dårligere end andre, så det har været lidt svært lige at tøjle den og sige 'er de for dårlige til at være her, eller er det okay?'. Altså jeg er rigtig rummelig og kan en hel masse, og jeg kan sagtens klare det, men det er ikke alle de andre, der har lyst til det. Så det har været lidt svært

At lukke af kan her også være et resultat af, at det kan opleves som tungt som tovholder at blive konfronteret med spørgsmål og opgaver, der er knyttet til borgere i meget vanskelige livssituationer:

Men det er heller ikke et socialt kontor. Altså for på et tidspunkt kom de også og spurgte mig om alt muligt [interviewer: som hvad foreksempel?] ja hvordan skaffer man en bolig til min datter, og hun er kommet ud fra opholdssted, og hvordan med det ene og det andet. Jeg blev sådan 'jeg lukker døren, når klokken er syv' og det er et lukket hold jo. Ellers så kommer der ret mange mennesker om aftenen, af specielle typer, ik? Så det kunne hurtigt blive en varmestue. Så kommer de ind og vil have en kop kaffe eller noget, men det forstyrrer os der laver noget også ik.

Som deltagere kan man komme til at stå et sted, hvor det kan være svært at finde balancen mellem at inkludere, men ikke tage på sig at 'redde' alle:

Det er ikke et socialkontor, der må man ligesom skære igennem. Og sige 'det der, det gider vi ikke høre om'. Hvis det er så store problemer, folk har. Så dur det ikke i en forsamling der. Men det vidste jeg heller ikke, at man skulle gøre, så jeg spurgte om 'hvad gør jeg?'. Fordi jeg er jo så flink ved alle, så, og vil prøve at redde dem.

I denne sammenhæng er der også nogle profiler, der falder uden for – og opleves som for vanskelige at rumme:

For eksempel så er der, som jeg kalder det lidt frækt nu, en landsbytosse, der kører rundt nede på [lokation] på en crosser eller hvad det hedder, sådan en handicapknallert. Så kommer han ræsende ind og blæ blæ blæ. 'Så kan du godt gå [navn]', ikke?

Men der er også borgere med svære problemer, der kan være med 'på kanten'. I hvilket omfang det kan lade sig gøre, handler tilsyneladende om hvorvidt det bidrag, de kommer med, forstyrrer aktiviteten så meget, at den opløses eller ændrer karakter. Nogle deltagere, der har svære diagnoser, kan godt være marginalt deltagende, men det afhænger af at omfang og form har en sådan karakter, at aktiviteten og samværet kan integrere det:

Men så er [navn] der også, tror han må være skizofren. Han er meget tit nede på [lokalitet]. Han kommer og han får lov at være der, af mig. Han er nemlig så sød, at han samler flasker og så køber han en kage sidst på dagen ovre i [supermarkedet], så kommer han med kager til os. Men han er meget rolig, og så siger jeg bare 'vil du have en kop kaffe?'. Ja det vil han da gerne. Og så sidder han nogen gange ved et andet bord og drikker sin kaffe. Eller også kommer han over og fortæller nogle vittigheder til os. Og så ved jeg, at hans tog går om et kvarter.

Nogle fortæller også om sygdomsplagede deltagere, som bruger mange kræfter for at deltage i aktiviteten – men som godt kan deltage i et vist omfang:

Så har vi en, jamen hun læser også rigtigt meget. Hun er så syg, og jeg ved ikke, jeg tror ikke hun har så meget andet, men det er sådan en svær depression ik, men jeg tror, hun tager sig sammen for at komme og besøge os. Det vil hun gerne, altså det kan hun overskue.

Her har det også en betydning, at man kan melde fra uden at falde ud, og at de andre deltagere er indstillede på, at det er præmissen. En grobund for en sådan fleksibilitet kan også være en vis forståelse af, at vi alle sammen er lidt 'mærkelige', og at det også er en del af det, der skaber aktivitets særlige karakter:

Og så har vi jo hendes veninde, som har det rigtigt svært og går ned, og jeg tror også hun har nogen andre problemer, så hun melder jo også fra og er syg engang imellem. Men vi accepterer det jo, fordi vi ved – og ja egentlig når jeg sidder her – så er vi sgu lidt mærkelige, tænker jeg (griner) [interviewer: hvordan er I mærkelige?] det er jo nok noget med behov, men hvor at vi ved, hvad det er. Det er ikke det, at vi snakker om noget andet. Vi snakker om historien, vi finder os selv og hinanden i historierne.

Udfordringerne i ideen om det åbne fællesskab

Ovenstående peger på, at ideen om mødesteder, som et sted med færre indgangsbarrierer, godt kan genfindes i praksis i de undersøgte kontekster – og at borgere, der er i risiko for eller har været i langvarig eksklusion, men nu er på vej til at få det bedre, kan profitere af dette. Imidlertid peger materialet på, at borgere, der befinder sig i personlige eller sociale vanskeligheder, der skaber en adfærd, der gør andre deltagere eller tovholdere utrygge, eller som bidrager på en måde, som ændrer aktivitetens karakter, har sværere ved at blive varige deltagere.

Vægten på de færre indgangsbarrierer optræder på forskellige måder i praksis. Både i SYMB og i Mødestedet i Slagelse Kommune, er der eksempler på, at det fremhæves som en bestræbelse eller beslutning, at mødestedet har en mere let gennemtrængelig grænse til omverdenen, dvs. at det er let både at komme ind og gå ud igen.

Man kommer bare (...) Vi har et opslag og man kan bare ringe og så kan man komme og være med en gang eller to. Og hvis det ikke er noget, man har lyst til, så er det, det man ikke har lyst til.

Dette har også en helt fysisk side: I SYMB har der været overvejelser om bygningens transparens for omverdenen, som er endt med en ændring udad til:

Nu har vi fået åbnet her (peger rundt), så vi kan kigge ind, det har jo været lukket helt med folie. Det var faktisk også en del af os husværter, der har fået pillet det ned. [Interviewer: hvorfor fik I det?] Fordi folk skal kunne kigge ind. Det vi opdagede, når dørene er lukkede, som de jo er om vinteren, så kommer der jo ikke nogen ind. Og det er vi ikke interesserede i, vi er interesserede i, at folk kommer ind.

Men den anden side af at det er let at komme ind, er også at det er let at gå ud igen. En tovholder fortæller:

Hvis vi kan se, at der står nogen og lurer lidt, så går vi ud og tager dem og siger 'er der noget, vi kan hjælpe med? Er der noget, du gerne vil vide? Er der noget som...?' Og så kan vi få nogle ind, men de fleste kommer ikke igen.

I fravær af formelle rammer for deltagelse og i tilstedeværelsen af en mere gennemtrængelig grænse til omverdenen, bliver det mere åbent, om folk er ude eller inde. I denne kontekst kommer tovholdere og arrangører på arbejde – for hvordan forholder man sig til dem, der ikke kommer længere? Er det resultat af et eksplicit ønske? Skal man ringe dem op, eller vil de hellere være fri? Det er noget af det, der bliver talt om mellem tovholdere og deltagere, jf. denne observationsnote fra en af aktivitetsgrupperne:

[navn på tovholder] går igennem en liste af folk, der på et tidspunkt har været i kontakt med aktivitetsgruppen og efterladt deres kontakt oplysninger. Der var en, der boede i en campingvogn og lige blevet hofteopereret – skal man ringe til hende? – de snakker lidt om hvor svært det må være at bo i campingvogn med opereret hofte (observationsnote).

Når formelle rammer, tilmelding og medlemskab trækkes tilbage, rykker personlige egenskaber som engagement og imødekommenhed længere frem som det, der holder sammen på en aktivitet. At være tovholder bliver her også forbundet med et følelsesmæssigt arbejde. Og det kan være forbundet med tvivl eller lige frem skam, når det ikke lykkes at fastholde borgere, som udtrykt i dette citat, hvor en tovholder fortæller om en situation, hvor en borger kom ind fra gaden:

Han sad bare lige så stille og drak sin kaffe. Der var ikke nogen, der snakkede med ham. Jeg var ikke særlig stolt ved det bagefter. Og han har ikke været her siden (...) det var også sådan en stille eksistens, som jo nok aldrig var blevet set og hørt ordentligt og som jo egentlig havde rigtigt meget brug for at blive set og hørt.

Der kommer her en særlig dobbelthed ind: det udmattende er også det spændende og omvendt:

Jeg synes lige præcis det er det, der gør det spændende, at der kommer så mange forskellige slags mennesker herind. Og du er nødt til at omstille dig fra det ene øjeblik til det næste. Det ene øjeblik sidder du og snakker med (...) en af de andre husvagter og så pludselig vender det om, så snakker du med en psykotisk. Og jeg kan godt mærke efter fire timer, at jeg er træt.

Det, at fællesskabet netop betyder, at man bliver følelsesmæssigt involveret og at personer ikke længere er udskiftelige, betyder også, at det kan være ekstra sårbart at være et åbent fællesskab, hvis en af de andre deltagere er syg eller ligefrem dør. Her kan idealerne om at være åbne og have en let gennemtrængelig grænse til omverdenen komme til at stå i modsætning til det behov, man har som gruppe for at 'finde sig selv' igen efter et tab:

Og alle er jo velkomne... Jeg tror, vi har holdt lidt lav profil, fordi vi mistede hende der, og der har været rigtigt meget og vi skal lige finde os selv, før vi kan tage imod. Det er sådan lidt bevidst, at jeg ikke har råbt op om, at nu tager vi imod nye medlemmer, og hvad ved jeg.

Opsamling: Forestillinger om fællesskaber og deres liv i praksis

Vi stillede spørgsmålet om, hvorvidt man kan finde tegn på, at de mødesteder, som vi har undersøgt, giver anledning til anderledes eller nye deltagelsesmuligheder for borgere i forskellig livssituation. Materialet giver som udgangspunkt grundlag for at svare bekræftende på dette. Det giver os samtidig en mulighed for kvalitativt at forstå, *hvordan* og *ad hvilke veje* mødesteder giver udvidede deltagelsesmuligheder. Vi har i materialet identificeret tre former: 1) udvidede deltagelsesmuligheder forstået som *fleksibilitet i deltagelsens karakter og omfang*, 2) udvidede deltagelsesmuligheder forstået som at det er mere åbent, *hvem man er eller bliver*, når man deltager, og 3) udvidede deltagelsesmuligheder forstået som *nye deltagerpositioner*. Deltagernes beskrivelser peger på, at de undersøgte mødesteder er 'anderledes' i betydningen, at de ikke er formåls- og målgruppebestemte, men heller ikke er sammenfaldende med private relationer, idet man ikke nødvendigvis tager hele sin historie og sit hjem med sig ind i relationerne. Det opleves her at kunne være en fordel, at man selv bestemmer, hvor meget man 'vil vise' af sig selv.

Datamaterialet peger desuden på, at fleksibiliteten i deltagelsens karakter og omfang spiller en rolle for om borgere, som har været i – eller er på vej ud af – en periode med sygdom eller andre livsudfordringer, deltager i et fællesskab. Det er her afgørende, at man kan gøre det, man kan holde til på den aktuelle dag, og at man kan gå fra aktiviteten, når man ikke har kræfter til mere. Men der kan her også være en timing i forhold til livssituation, der spiller en rolle: hvis man allerede

Forestillingen om, at mødestederne er anledning til deltagelse i fællesskaber, som har en betydning for forskellige mennesker i forskellige livssituationer, kan altså godt sandsynliggøres i materialet

har lidt kræfter og er på vej ud af en svær situation, er der større chance for at man har mulighed for at gå ind i en medformende rolle og dermed konsolidere en god udvikling.

At kunne deltage med et lille bidrag eller i et lille tidsspænd ser ud til at have afgørende betydning for, om deltagere, der har helbredsproblemer eller tidligere har været i langvarig eksklusion, deltager – men vi ser også eksempler på, at borgere i denne gruppe samler deltagerpositioner med et særligt tovholderansvar op. Det spiller her en rolle, at man på den ene side er medskabende og medorganiserende, men på den anden side ikke er bundet til at tage et mere individuelt og langsigtet, formelt ansvar på

sig. For deltagerne spiller det en rolle i forhold til at kunne tage sådanne positioner op, at man kan være med til at forme noget, uden at man nødvendigvis skal gå forrest i aktiviteten og tage et ansvar, som man som tovholder står alene med.

Men ambitionen om det åbne fællesskab giver også anledning til udfordringer: I fravær af formelle rammer for deltagelse, og med en mere gennemtrængelig grænse til omverdenen, bliver det mere usikkert, om folk er ude eller inde – og der kan være borgere, der er kortvarigt inde, uden at man helt ved, hvorfor de ikke kommer igen. I denne kontekst kommer tovholdere og initiativtagere på en opgave, som også har en følelsesmæssig karakter. Hvordan skal man forholde sig til dem, der ikke kommer længere, og til de deltagere, der kommer men har svære problemer, som ikke kan rummes i aktiviteten og af de andre deltagere?

Forestillingen om, at mødestederne er anledning til deltagelse i fællesskaber, som har en betydning for forskellige mennesker i forskellige livssituationer, kan altså godt sandsynliggøres i materialet –

men her giver virkningsevalueringens fokus på *hvornår* og *for hvem* en vigtig opmærksomhed. Især kan vi se eksempler på, at mennesker, som tidligere har været i langvarig eksklusion, lægger vægt på de mere fleksible deltagelsesformer i mødestederne og tager de medformende deltagerroller op. Til gengæld ser vi, at deltagere, som aktuelt er i svære livssituationer, har sværere ved at blive en del af fællesskaberne. Deltagere med svære sociale eller personlige problemer kan opleves at udgøre en udfordring for aktiviteterne og de øvrige deltagere. Nogle deltagere med svære diagnoser kan godt være marginalt deltagende, men det står og falder med, om omfang og form af deres deltagelse har en sådan karakter, at aktiviteten og samværet kan integrere det. Sygdom og svære livsvilkår kan godt fylde midlertidigt som et tema, så længe det kan kombineres og flette sig sammen med det samvær, som har aktiviteten i fokus.

Fællesskabet lever ikke så meget af lyset på fællesskabet selv, men som en relationelt skabt og individuelt erfaret baggrundsforhold, mening.

Vi ser her en bemærkelsesværdig dobbelthed i den rolle, aktiviteten spiller: flere deltagere sætter eksplicit ord på, at det er sådan set ikke aktiviteten, det hele handler om, det er 'noget andet'. Men dette 'andet' kommer netop tilstede via aktiviteten. Det er dét forhold, at aktiviteten – fx strikning, boglæsning eller buskrydning – er omdrejningspunkt og i fokus, der frigør at 'dette andet', der netop *ikke* er i fokus, kommer tilstede. Det er karakteristisk at dette 'andet' forbliver løst beskrevet og ikke indkredsnes mere præcist i deltagernes udsagn. Så hvad er dette 'andet', som det hele handler om? Et bud kunne være *fællesskabet*. I de undersøgte kontekster lever fællesskabet måske især som et 'essentielt biprodukt'. Det er det vigtige, essensen, det væsentlige – men det kommer tilstede som 'dette vigtige' i form af en ikke-præcist-defineret og ikke-målsat baggrundsforhold – en atmosfære, der frigøres gennem det, man gør sammen og den måde, denne gøren lader samtaler, relationer og identiteter komme tilstede på. Det er måske netop værd at bemærke her, at deltagerne ikke siger 'fællesskab' en masse gange – men lader det blive ved de løse formuleringer om, at det er 'noget andet', det handler om. Fællesskabet lever måske netop ikke så meget af lyset på fællesskabet selv, men som en relationelt skabt og individuelt erfaret baggrundsforhold af mulighed, tilhørsforhold, mening – størrelser, der er centrale, men ikke kan opgøres isolerede eller i et forhånd defineret blandingsforhold.

Og her er vi tilbage ved refleksionerne om spændingen mellem virkningsevaluering, kausalitet og fællesskaber. Man kan sætte fællesskabet op som et overordnet formål, og man kan tage højde for dette formål, når man tilrettelægger mødesteder for borgere. Men samtidig kunne man sige, at det er en størrelse, der let forsvinder ud mellem fingrene, hvis man forsøger at gå meget målrettet efter den – i hvert fald hvis denne målrettethed indebærer, at man forsøger at fastlægge præcist hvad fællesskabet er, og hvordan og hvornår det forventes at komme til stede. Snarere end at forsøge at identificere forhold og indsatser, der i et retrospektivt lys mest effektivt leder til fællesskab, kan det være mere frugtbart at interessere sig for, hvad det er for deltagelsesformer, der appellerer til forskellige mennesker i forskellige livssituationer, herunder forskellige former for udsathed. I denne rapport har vi på tværs af to lokale kontekster forsøgt at indkredse sådanne deltagelsesformer og nogle af de udfordringer og grænser, de er forbundet med. Hvis man her skal følge den kvalitative og kontekstfølsomme generaliseringstænkning, som også ligger i virkningsevaluering, kan man sige, at andre fællesskaber kan overveje om der er grunde til at tro, at de samme udfordringer og muligheder er på spil i arbejdet med fællesskabshos dem – og i givet fald: hvorfor eller hvorfor ikke? Dermed kan de pointer, der er gengivet i denne rapport, være afsæt for at skabe nye lokale fortællinger, der lægger nye lag og nuancer til disse pointer.

Forskningsartikler og øvrige produkter fra projektet

- Aakjær, M., Bjergkilde, D. Pallesen, E. (2022). Fællesskabelse – opbrud, nedbrud, nybrud i organisering mellem kommune og civilsamfund, Samfundslederskab i Skandinavien. 37, 2, s. 80-89
- Bjergkilde, D., Aakjær, M. & Pallesen, E. (under udgivelse). Fællesskabende processer i og på tværs af civilsamfund og kommune. Samfundslederskab i Skandinavien.
- Bjergkilde, D. & Pallesen, E. (i review). Fællesskabende samarbejder og deltagelsespositioner – udforskning af tilblivelser, udeblivelser, og opløsninger i den liminale følelsesøkonomi. Samfundslederskab i Skandinavien.
- Murphy, T, Hall, L. & Pallesen, E. (Under udgivelse). At forstå og understøtte fællesskabers tilblivelse – meningsskabelse, materialitet og begær. Samfundslederskab i Skandinavien.
- Pallesen, E. & Aakjær, M. (2022). Fællesskabelse som hverdagsentreprenørskab. I: Samfundslederskab i Skandinavien. 37, 2, s. 58-79
- Se video-podcast med mere på <https://phabsalon.dk/velfaerdsinnovation-mellem-kommune-og-civilsamfund>

AS
OB
LN

**AB
SAL
ON**

PROFESSIONS-
HØJSKOLEN
ABSALON